

İBN HİŞAM EL-ENSÂRÎ'NİN KUR'ÂNÎ DELİLLERLE İSTİŞHÂD YÖNTEMİ*

Ayşe MEYDANOĞLU**

Muzaffer ÖZLİ***

Öz

Bu makalede, İbn Hişâm el-Ensârî (v. 761)'nin dil kaidelerini temellendirmek, kendi görüşlerini desteklemek veya farklı görüşlere muhalefet etmek amacıyla kullanmış olduğu ayet ve kıraatleri şâhid getirme (istişhâd) yöntemi incelenmiştir. Bu çalışmadaki amaç, onun Kur'ân ayetleri ve kıraatleriyle istişhâd yöntemini irdelemektir. Araştırmada müellifin gerek kıraat-ı seba'dan ve gerekse bu yedi kıraat dışındaki okumalardan getirdiği delilleri kullanma yöntemi, şekil ve içerik açısından değerlendirilmiş ve örneklerle izah edilmiştir. Bu bağlamdaki örnek ve izahlar için onun, üç bine yakın ayetle istişhâdda bulunduğu *Muğni'l-Lebîb* adlı eseri temel alınmıştır. İbn Hişâm (v. 761) bu eserinde, Kur'ân kelimelerindeki kıraat farklılıklarını da delil/ şahid/ hüccet olarak kullanmıştır. Kur'âni delillerle istişhâd etme noktasında hassas bir tavır sergileyen müellifin, kıraat-ı seba'dan olan bazı kıraatleri, yine kıraat-ı seba' içinde bulunan diğer okumalara tercih etmesi ve dilsel yorumlarla tenkit etmesi meselesi de çalışmamızda bahse konu olmuştur. Araştırmamız neticesinde elde ettiğimiz bilgilere göre İbn Hişâm (v. 761), eserinde hem yedi kıraatle hem de bunlar dışında kalan kıraatlerle istişhâdda bulunmuştur. Bununla birlikte onun kıraat-ı seba' içindeki bazı okumaları tenkid ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Hişâm, İstişhâd, Ayet, Kıraat, Muğni'l-Lebîb.

The Submission of the Evidence Method of Ibn Hisham al-Ansari with the Quranic Credentials

Abstract

In this article so as to ground the language rules of İbn Hisham al-Ansari, supporting his perspectives, oppostin different ideas and evincing the Quranic verses and recitation method has been studied. Our aim in this study is to scrutinize his evincing method with the Quranic verses an recitation. In our study, we tried to explain and evaluate both the seven recitations and the other reading evidences as

* Bu makale, devam etmekte olan "İbn Hişâm el-Ensârî'nin Dil İstişhâdlarında Kıraatlerin Yeri" adlı doktora tezinden üretilmiş olup, herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.

** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ameydanoglu@firat.edu.tr

*** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mozli@firat.edu.tr

to form and substance. Within this context, we used his work, Mughni al-Labib, as base for examples and explanations that evinces about three thousand Quranic verses. In this work İbn, Hisham used the recitation differences in the Quran as act. The writer who displayed sensitive attitude at evincing in Quranic evidences and his preferring some readings to some other ones from the seven recitations has been the matter of our study. With the help of our studies, we determined that İbn Hisham evinced in his work both with the seven recitations and with other ones out of his recitations.

Key words: İbn Hisham, evidence, verve, recitation, Mughni al-Labib.

Giriş

Rivayetlerindeki tevâtür açısından yeryüzünde hiçbir metin, Kur'ân-ı Kerim'in ulaştığı düzeye ulaşabilmiş değildir. İslâm ulemâsı Kur'ân'ın gerek yazıya geçirilme ve gerekse metin ve senet açısından ele alınma kapsamındaki çalışmalara oldukça rağbet göstermiştir. Tilâveti üzere icmâ' edilen, mütevâtir, sahih Arap kelâmı olan Kur'ân, tarihin her döneminde Müslümanlar tarafında lafzî tahlile tabi tutulmuştur. Adeta her kelime kılı kırk yararcasına incelenmiş, yorumlanmış, birçok kelime üzerinde semantik tahliller yapılmış ve irabı konusunda görüşler beyan edilmiştir. Bu sebeptendir ki Kur'ân, nahiv, sarf ve belâğat ilimlerinde kendisiyle ihticâc edilmesinde ittifak edilen bir metin olarak kabul edilmiştir.¹

Bununla birlikte sağlam nakillerle bizlere ulaşan ve Kur'ân kelimelerinin eda keyfiyeti ve bu kelimelerdeki ihtilaflar olarak tanımlanan kıraatler de, Arap dili kâidelerine delil/ hüccet/ şâhid olma açısından Kur'ân ayetleri gibidir. Bu delillerle ihticâc edilebileceği noktasında tüm dilbilimciler ittifak etmişlerdir. Hatta şaz veya âhâd olarak adlandırılan kıraatler, dilin bozulmadığı bir dönemde rivayet edilmiş olmaları sebebiyle dilbilimi açısından birer hüccettir.²

Kur'an ayetleri ve kıraatleriyle istişhâd etme ameliyesi, birçok dilci tarafından gerçekleştirilmekle beraber İbn Hişâm (v. 761), özellikle *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinde üç bine yakın ayeti şâhid olarak kullanmıştır. Müellif, gerek dil kâidelerini gerekçelendirmek ve gerekse kendi görüşünü desteklemek ya da bir görüşe muhalefet etmek amacıyla ayet ve kıraatleri kullanmıştır. Bu çalışmamızda öncelikle onun Kur'ân ayetleri ve akabinde Kur'ân kıraatlerini şâhid olarak getirme yöntemiyle ilgili bilgiler verilecektir. Müellifin Kur'ânî delillerle en fazla istişhâd ettiği eseri olması sebebiyle *Muğni'l-Lebîb*, onun Kur'ânî delillerle istişhâd yöntemini sorgulamada temel kaynağımız olmuştur.

¹ Efğânî, Saîd, *fî Usûli'n-Nahv*, Câmiatu Suriye, Dimeşk, 1414/ 1994, s. 28.

² Efğânî, *Usûl*, s. 27, 28.

1. İbn Hişâm'ın Kur'ân Ayetlerini İstişhâd Kaynağı Olarak Kullanma Yöntemi

İbn Hişâm (v. 761)'in nahvi kaideleri temellendirirken, Kur'ânî delillere sıklıkla başvurduğu görülmektedir. Birçok eserinde Kur'ânî delillerden istifade eden müellifin, özellikle *Muğni'l-Lebîb*'de Kur'ânî delillerden çokça şahit getirmiştir. Müellif bu eserin mukaddimesinde eseri telif etme amacının, Allah'ın kitabının anlaşılması olduğunu ifade etmektedir.³

İbn Hişâm (v. 761), tek bir ayeti mükerrer olarak eserin farklı yerlerinde şahit olarak kullanmıştır. Özellikle *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinde, neredeyse birkaç satırdan sonra yeni bir Kur'ânî delil ile karşılaşmak mümkün olmaktadır. Müellifin zikredilen eserde istifade ettiği ayet veya ayet bölümleri yaklaşık bin adettir. Bu ayetlerin bir kısmı, birden fazla yerde zikredilmiş ve farklı yerlerde kendileriyle istişhâd edilmiştir. Mükerrer ayetlerle birlikte kullanılan Kur'ânî deliller, toplamda üç bine ulaşmaktadır. Bu miktar, hiçbir nahiv kitabında bulamayacağımız kadar yüksek bir rakam olmakla beraber, İbn Hişâm (v. 761)'in eserini yazmadaki hedefine uygundur.⁴

İbn Hişâm'ın ayeti kerimelerden şahit getirirken, nadiren ayetin tamamını zikrettiğini, genellikle mahallî istişhâd olan kısmı zikretmekle yetindiği görülmektedir. Onu bu davranışa iten en önemli sâikin, döneminde Kur'ân ezberine olan rağbet olduğu söylenebilir. Okuyucunun, ezberi sayesinde zikredilen ayetin siyakını tespit etmede ve Kur'ân-ı Kerîm'in hangi suresinde olduğunu bulmada güçlük çekmemesi sebebiyle müellif, ayetin tamamını zikretme ihtiyacı hissetmemiştir.⁵

Ancak günümüzde durum değişmiş, gerek eğitim öğretim metotları ve gerekse çevrelerindeki hayat şartları, ilim talebelerinin selefleri kadar Kur'ân ezberine önem vermelerine engel olmuştur. Dolayısıyla müellifin eserlerinin bazı şârihleri, okuyucu ve öğrencilerdeki bu kusur sebebiyle, eserlerinde ayetin tamamını zikretmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁶

İbn Hişâm (v. 761)'in şevâhidi zikrederken sergilediği bu hasredici tutum, onun kendine has yönteminden kaynaklanmaktadır. Müellif, okuyucunun dikkatini zikredilen şâhide daha fazla yoğunlaştırmak amacıyla kısaltma yoluna gitmiş, bu yolla onun, ayeti anlama ve ondan istifade etmesini azami derecede

³ İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*, thk. Abdullâtif Muhammed el-Hatîb, es-Silsiletu't-Turasiyye, I.Baskı, Kuveyt, 1461/2000, c. I, s. 53, 54.

⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. I, s. 53-54; Ümrân Abdüsselâm Şuayb, *Menhecü İbn Hişâm min Hilâli Kitabihi "el-Muğni"*, ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, I. Baskı, Bingâzi, 1986, s. 315.

⁵ Şuayb, *Menhec*, s. 317.

⁶ Şuayb, *Menhec*, s. 317.

sağlamaya çalışmıştır. Elbette böyle bir metodun kullanımı müellifin takdirine kalmakla beraber, okuyucuyu belki de zora sokan en önemli husus, onun bu konuda ifrata varan boyutlarda yaptığı kısaltmalardır. Zira İbn Hişâm (v. 761) bazı konularda şahit getirirken, konuya delil teşkil edecek tek bir kelime ile yetinebilmiştir.⁷

Mesela irab alameti olan dammenin tahfif için sakın olarak okunduğu bazı kıraatleri zikrederken, âyetin sadece bir kelimesini şahid olarak kullanmıştır. Ebû Amr (v. 154)'ın tahfif için irab alâmetini düşürdüğü⁸ kıraati ile يَأْمُرُكُمْ⁹ ve يَنْصُرُكُمْ¹⁰ kıraatlerinin şahid olarak getirilmesinde müellifin bu tarz bir uygulaması söz konusudur. Zikredilen ayetlerde Ebû Amr (v. 154) tahfifli okuyuşu tercih etmiştir.¹¹

Az lafızla iktifa etmeye oldukça düşkün olan müellifin, ayetle istişhâd ederken, onun bir cüzünü zikrettikten sonra الآية ifadesiyle şahidi sonlandırdığını görüyoruz. Bu, ayetin geri kalan kısmının mahalli istişhâd olmadığını belirtmek için müellifin kullandığı bir yöntemdir. Örneğin, Zemahşeri (v. 538)'ye ait bir yorumu aktarırken ayeti şöyle ihtisar etmiştir: إِنَّ الرِّحْمَانِي قَالَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: (يَوْمَ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةَ آلِآيَةِ: إِنَّ زَمَاهِشَرِي (v. 538) '.....Sonra sizi yerden (kalkmaya) bir çağırırdı mı....' ayet-i kerimesi hakkında şöyle der: Yani buradaki takdir, 'sizi çağırıldığı zaman, işte o anda siz aniden (mezarlarınızdan) çıkarsınız' şeklindedir." Görüldüğü üzere İbn Hişâm (v. 761), ayetin sadece konuya örneklik teşkil edecek cüzüyle yetinmiş, kalan kısmı zikretmemiştir. Müellifin kullandığı bu metod, okuyucuyu zihni dağınıklıktan kurtarmak ve sadece şahide yoğunlaştırmak açısından oldukça kullanışlıdır. Ancak bazen İbn Hişâm (v. 761)'ı, şahidin hiçbir şekilde mahalli istişhâd olmayacak bir bölümünü kullandığı görülmektedir. Yani müellifin delil olarak sunduğu ayet parçası, konuya örnek olacak kısmından ayrı bir bölüm olabilmektedir. Ya da ayetin tamamı zikredilmeksizin meselenin anlaşılması bazı durumlar söz konusu olmakla beraber, müellifin ayetin tamamını kullanmadığını, bir cüzünü zikretmekle yetindiği örnekler vardır. Bu durum, okuyucuyu, ayet ezberinde yoksa zora sokmakta ve ona ayetin tamamını görme ihtiyacını hissettirmektedir.¹²

⁷ Şuayb, *Menhec*, s. 318.

⁸ Enâm, 6/109; وَأَمَّا إِذَا جَاءَتْ لَا يُأْمُرُونَ "O (mucizeler) geldiğinde inanmayacaklarını siz nereden bileceksiniz?"

⁹ Mülk, 67/20; وَأَمَّا إِذَا جَاءَتْ لَا يُأْمُرُونَ "Yahut Rahmandan başka size yardım edecek şu askerleriniz kimlerdir?"

¹⁰ Bakara, 2/168-169; وَأَمَّا إِذَا جَاءَتْ لَا يُأْمُرُونَ "Şeytanın adımlarını takip etmeyin. Zira o, size apaçık bir düşmandır. Size ancak kötülüğü ve hayâsızlığı emreder..."

¹¹ İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb An Kutubi'l-Eârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, I. Baskı, Beyrût, 1419/ 1998, s. 270.

¹² Şuayb, *Menhec*, s. 319.

Müellif ayetlerle istişhâdda bulunurken bir ayet, sure ya da Kur'ân'ın bir kısmıyla istişhâd etmemiş, şevahidini Kur'ân'ın tamamından getirdiği gibi resmi mushaf ve sahabe mushafını da kullanarak, engin Kur'ân bilgisini gözler önüne sermiştir.¹³

Kur'ân'ın tamamından delil getirerek istidlalde bulunduğu durumlara örnek olarak, Mekke ve Medine ehlinin (İbn Kesîr ve Nâfi') اللّٰيْلِ 14 şeklindeki kıraati verilebilir. Ferrâ (v. 207)'nin, buradaki hemzenin nida harfi olduğu yorumuna karşılık, Kur'an'da يا harfinden başka nida harfinin bulunmamasını delil göstermesi, müellifin istidlâlde bulunurken Kur'an'ın tamamını göz önünde bulundurarak hüküm verdiğine örnektir.¹⁵

Cumhurun ذن edatını elif ile ذ şeklinde yazdığını, resmi mushafta da bu şekilde kullanıldığını belirtmesi, onun resmi mushaf ile istidlal ettiğini gösterir.¹⁶

Kur'an ayetlerini eserlerinde sıklıkla kullanmasının doğal bir sonucu olarak İbn Hişâm, meşhur ve şaz kıraatlara de eserlerinde sıklıkla atıfta bulunmuştur.

2. İbn Hişâm'ın Kıraatleri Kullanmadaki Yöntemi

Müellif, eserlerinde hem kıraat-ı seb'âyı hem de şaz kıraatleri kıraatleri kullanırken, getirdiği şahidin sadece konuya örneklik teşkil edecek bölümüyle yetinir. Kıraat-ı sebâ'dan şahit getirirken genellikle kıraat imamının adını veya bu kıraat ashabından olan kurrânın adını açıklar ya da قِرَاءَةُ السَّبْعَةِ، قِرَاءَةُ بَعْضِ السَّبْعَةِ، قِرَاءَةُ الْجَمَاعَةِ "yedi kıraat, yedi kıraatten bazılarının kıraati ya da çoğunluğun kıraati" şeklindeki ifadelerle kıraat-i sebâ'yı delil olarak getirir.¹⁷

وَقِرَاءَةُ حُفْصٍ "İN هَذَا لِمَسَاحِرَانَ"، وَكَذَا قَرَأَ ابْنُ كَثِيرٍ إِلَّا أَنَّهُ شَدَّدَ نُونَهُ هَذَا¹⁸
كَقِرَاءَةِ بَعْضِ السَّبْعَةِ "İN كُلِّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيَّهَا حَافِظٌ" بِتَشْدِيدِ الْمِيمِ، أَيْ: مَا كُنْتُ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيَّهَا حَافِظٌ.

19

وَإِنَّمَا تَأْتِي قِرَاءَةُ الْجَمَاعَةِ عَلَى أَفْصَحِ الْوَجْهِينِ، أَلَا تَرَى إِلَى إِجْمَاعِهِمْ عَلَى الرَّفْعِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى "وَمَا يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ"²⁰

Ancak şaz kıraatleri sunarken, çoğunlukla okuyucunun adını zikretmeyip meçhul siyga kullanır. كَذَا، قُرِئَ بِكَذَا، قُرِئَ شَاذًا بِكَذَا gibi ifadelerle şaz kıraatlerle istişhâd eder. Müellifin ayrıca قِرَاءَةُ مَنْ قَرَأَ كَذَا، قِرَاءَةُ بَعْضِهِمْ كَذَا gibi ifadelerle şaz kıraatlerden şahit getirdiği görülmektedir.²¹

¹³ Şuayb, *Menhec*, s. 319.

¹⁴ Zümer, 39/9.

¹⁵ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 21.

¹⁶ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 32.

¹⁷ Şuayb, *Menhec*, s. 329, 330.

¹⁸ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 35.

¹⁹ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 33.

²⁰ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 368.

²¹ Şuayb, *Menhec*, s. 330.

22 وَرَعَمَ اللَّحْيَانِ أَنْ بَعْضَ الْعَرَبِ بَنَصِبَتْ بِهَا كَقِرَاءَةِ بَعْضِهِمْ "الْمَنْ نَشْرَحُ"

Ancak bazı şaz kıraatleri kullanırken, وَ قِرَاءَةُ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ، وَ قِرَاءَةُ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، وَ قِرَاءَةُ أَبِي السَّمَّالِ، وَ قِرَاءَةُ عَمْرِو بْنِ فَايِدٍ 23

Konuyla alakalı birçok kıraatin bulunduğu durumlarda, meseleyi izaha yetecek kadar örnek verir ve örnekleri çok uzatmaz. 24

Bir kıraati aktarırken, okuyucunun zihninde yanlış bir vehim oluşturacak yerlere dikkat çekerek, gerekli uyarıyı yapar. Mesela، قَالَوَا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَنْزُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاءَنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلُ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ "Dediler ki: Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı putları terk etmemizi ve ya mallarımızda dilediğimiz gibi tasarrufta bulunmayı bırakmamızı sana namazın mı emrediyor?" 25 ayetinde ilk bakışta zihinde أَنْ نَفْعَلُ ifadesinin أَنْ تَنْزُكَ üzerine atfedildiği şeklinde yanlış bir izlenim doğmaktadır. Müellife göre bu batıldır. أَنْ نَفْعَلُ ما üzerine atfedilmiştir. Zira ayette anlatılmak istenen, Şuayb (a.s)'in kavminin kendi mallarında dilediği gibi tasarrufta bulunmayı emretmesi değildir. Bu durumda mana tamamen değişmektedir. İbn Hişâm (v. 761) burada أَنْ نَفْعَلُ ve أَنْ نَشَاءُ şeklindeki kıraat tercih edildiğinde أَنْ تَنْزُكَ üzerine atfın caiz olduğunu, bu durumda mananın "Dediler ki: Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı putları terk etmemizi veya mallarımızda dilediğin gibi tasarrufta bulunmanı sana namazın mı emrediyor?" şeklinde olacağını ifade etmektedir. 26

2.1. Kıraât-ı Seb'a içerisinde İstişâd Ettiği Kıraatler

İbn Hişâm (v. 761)'ın eserlerinde istidlâl için kıraat-ı sebâ'ya sıklıkla başvurduğu görülmektedir. Müellif bazen bu kıraatleri kendi görüşünü temellendirmek için şahit olarak getirirken, bazen de zikredilen kıraatlerle istidlâl edenlerden aktarımda bulunarak zikretmiştir. Örneğin mahal üzerine atf konusunda Ferrâ (v. 207)'nin, haber gelmeden önce lafızlar arası tenafür olmaması için ismin irabının gizli olmasını şart koştuğu, Kisâi (v. 189)'nin ise –lafız üzerine atf konusunda ittifakla irabının gizli olmasının şart olmaması gibi- mahal üzerine atıfta da şart olmadığı doğrultusunda görüş beyan ettiği meselde, iki âlimin hüccetinin Mâide 5/69 ayetindeki şu kıraat olduğunu ifade etmiştir. إِنَّ الدِّينَ أَمْنُوَا 27 وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِغُونَ

Zikredilen ayeti, cumhur "vav" ile الصَّابِغُونَ şeklinde okumuştur. Bu durumda الصَّابِغُونَ kelimesi ibtida ile reftir ve haberi mahzuftur. İbn Kesîr, İbn Muhaysin, Ubeyy b. K'ab, İbn Mesud الصَّابِغِينَ olarak "ya" ile okumuşlardır. Bu durumda kelime, إِنَّ'nin

22 İbn Hişâm, *Muğni*, s. 275.

23 Şuayb, *Menhec*, s. 330 .

24 Şuayb, *Menhec*, s. 330 .

25 Hûd, 11/87.

26 İbn Hişâm, *Muğni*, s. 498.

27 İbn Hişâm, *Muğni*, s. 451.

ismine atfedilir.²⁸ Kelimenin ref ve nasp halleri, iki âlim tarafından şahid olarak getirilmiştir.

"*Ne yerde ne de gökte zerre ağırlıgınca bir şey rabbinden gizli kalmaz. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki apaçık kitapta bulunmasın*"²⁹ ayetindeki لا'nın hükmü konusunda açıklamada bulunurken, kırâat-ı seba'dan³⁰ bir başka okuyuş ile şöyle istişhâd etmiştir: "Açıkça görülmektedir ki اصغر ve أكبر lafızları, منقال ifadesinin ya lafzına ya da mahalline matuftur. لا ise cinsini nefyeden لا olarak kabul edilirse kendisinden sonraki kelimeler fethalı, mühmele veya ليس ye müteşabih لا ise ref olarak okunur."³¹ Öyleyse اصغر kelimesi ya منقال kelimesinin lafzına atfen gayr-ı munsarif olması hasebiyle fetha ile okunmuştur ya da cinsini nefyeden لا'nın ismidir. Ref olması durumunda ise bu kelimeler ya منقال kelimesinin mahalline atfedilmiştir ya da لا nefyi tekid için gelen zait bir harftir veya ليس ye müteşabih لا konumundadır. İbn Hişâm (v. 761) burada atıf ihtimalinin kuvvetli olduğunu, zira Sebe suresinde aynı lafızların sadece ref ile لا في الأرض و لا في السماوات و لا في الغيوب و لا في كتاب مبين "Ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile ondan gizli kalmaz. Bundan daha büyük ve daha büyük ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır"³² şeklinde okunduğunu ifade ederek, görüşünü temellendirir.³³ Birinci ayette منقال lafzının harfi cer ile kesreli okunması sebebiyle لا'nın hükmü hakkında kesin bir ifade kullanmak mümkün değil iken burada منقال lafzının harfi cer almaması sebebiyle atfın kuvvetli olduğu açıkça görülmektedir. Aksi takdirde sadece ref okunmaz nasp da caiz olurdu.

Zemahşeri (v. 538)'nin, hâl cümlesinde râbit olarak sadece zamir ile yetinilmesinin şaz olduğu görüşüne karşılık İbn Hişâm (v. 761), kırâat-ı seb'a ile istidlâl ederek birçok şâhit getirmiştir. O Kur'an-ı Kerim'de çeşitli yerlerde bu kullanımın olduğuna şu ayetleri delil getirir: اِهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ "Birbirinize düşman olarak inin."³⁴ وَاللَّهُ يَخْتُكُمْ لَا مُعَاقِبَ لَكُمْ فِيهِ، "Allah hükmeder. Onun hükmünü

²⁸ Hatib, Abdullatif b. Muhammed, *Mu'cemu'l-Kıraât*, Dâru Sa'diddîn, I.Baskı, Dimeşk, 1422/ 2002, c. II, s. 321.

²⁹ Yunus, 10/61.

³⁰ Kırâat-ı seba' içerisinden Hamza لَأَكْبَرُ مِنْ ذَلِكَ وَ لَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ şeklinde ref ile okumuştur. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1413/1993, c. V, s. 174; İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seba' fi'l-Kıraat*, thk. Şevkî Dayf, Dâru'l-Meârif, 2009, s. 328; Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saïd b. Misad, *Kitâbu Meâni'l-Ahfeş*, thk., Hüda Mahmud Karâe, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1411/ 1990, s. 346; Bennâ, Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdulğani ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudalai'l-Beşer fi'l-Kıraati'l-Erbe'ati Aşer*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I.Baskı, Beyrut, 1419/ 1998, s. 252.

³¹ İbn Hişâm, Muğni, s. 242, 324.

³² Sebe, 34/3.

³³ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. III, s. 299.

³⁴ Bakara, 2/ 36.

bozacak yoktur.”³⁵ مَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِهْمًا لِيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا³⁶ “Allah’a yalan isnat edenleri, kıyamet günü yüzleri simsiyah halde görürsün.”³⁷

Görüldüğü üzere zikredilen ayetlerde vav-ı hâliye kullanılmamış, rabıt olarak sadece zamir getirilmiştir. Müellif, Kur’an’da farklı yerlerde vâv-ı haliyye kullanılmaksızın, zamir ile yetinilen hâl cümlelerinin varlığından dolayı, Zemahşeri (v. 538)’nin iddia ettiği gibi- bunun nâdir bir kullanım olmadığını ifade etmekte ve güçlü deliller sunmaktadır.³⁸

İbn Hişâm (v. 761) Âli İmrân 3/187. ayeti zikrederken, sehven başka bir ayeti ona mezcetmiştir. Hâl cümlelerinde rabıt olarak sadece zamirin kullanıldığı ayetleri zikrederken, وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ şeklinde bir şâhit getirmiştir. Ancak Kur’an’da bu metinde bir ayet bulunmamaktadır. Büyük olasılıkla müellif, وَرَاءَ فَتَبَدُّوهُ “Onlar verdikleri sözü tutmayıp, onu az bir bedel karşılığında sattılar. Satın aldıkları şey ne kadar da kötü!”³⁹ ayeti ile وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ رَسُولٌ لِّمَا عِنْدَ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ تَبَدُّ فَرِيقٌ مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ اللَّهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ “Allah tarafından kendilerine, ellerindeki kitabı tasdik edici bir Peygamber geldiği zaman, ehli kitaptan bir grup, sanki Allah’ın kitabını bilmiyormuş gibi arkalarına attılar”⁴⁰ ayetini وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ ortak lafzı sebebiyle sehven mezcetmiştir.⁴¹

İbn Hişâm (v. 761) وَالضُّحَى وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى “Kuşluk vaktine ve karanlığı çöktüğü vakit geceye andolsun”⁴² ayetlerindeki ikinci “vav”ın atıf ve kasem “vav”ı olma ihtimalinin olduğunu, ancak doğru olanın atıf “vav”ı olduğunu ifade ettiği yerde, Nâziât⁴³ ve Mürselât⁴⁴ surelerinin başındaki “fa”larla istidlâl ederek, bu durumun ancak atfın varlığıyla izah edilebileceğini beyan etmiştir.⁴⁵

İbn Hişâm (v. 761)’in kıraatlerle istişhâd ederken bazen kıraat-ı seba’dan tek bir imamın okuyuşuyla, bazen de çoğunluğun kıraatiyle istişhâd ettiği görülür. Mesela cümle-i kübrâ ve cümle-i suğrâ olmaya müsait olan cümlelere örnek

³⁵ R’ad, 13/ 41.

³⁶ Furkân, 25/20.

³⁷ Zümer, 39/60.

³⁸ İbn Hişâm, *Muğni*, s.477; Şuayb, *Menhec*, s. 325.

³⁹ Âli İmrân, 3/187.

⁴⁰ Bakara, 2/101.

⁴¹ İbn Hişâm, *Muğni*, s.477; Şuayb, *Menhec*, s. 325.

⁴² Duhâ 93/ 1-2.

⁴³ “Andolsun (kafirlerin ruhlarını) çekip çıkaranlara. Andolsun (müminlerin ruhlarını) kolaylıkla alanlara. Andolsun yüzüp yüzüp gidenlere. Derken öne geçenler.” Nâziât, 79/1-4.

⁴⁴ “Andolsun ard arda gönderilenlere, kasırga gibi esenlere.” Mürselât, 77/1-2.

⁴⁵ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 535; Şuayb, *Menhec*, s. 325.

olarak verdiği ⁴⁶ اَنَا آتِيكَ بِه ayetinde, görüşünü delillendirmek üzere Hamza (v. 156)'nin kıraati ile istidlâl eder. Bu cümlenin haberi, آتِيكَ ifadesinin muzari fiil, fâil ve mefûlden oluştuğu kabul edildiğinde, fiil cümlesi olarak cümle-i kübra; muzaf ve muzafun ileyhten oluştuğu kabul edildiğinde ise cümle-i suğra olmaktadır. Bu konuda ikinci görüşü benimseyen müellif, haberin aslının müfred olduğunu belirterek, Hamza (v. 156)'nın bu kıraati imale ile okuduğunu delil olarak getirmektedir. Zira bu ifade muzari fiil olsa aslı اُنِّي olurdu. Ancak elif-i mübdele, imale ile okunmaz. İkinci görüş kabul edilirse bu durumda elif, ism-i faile ait olur ve imale ancak elif-i asliyyede gerçekleşir.⁴⁷ Müellif, bu konuda görüşünü kıraat-i seb'a'dan biriyle (Hamza kıraati ile) desteklediği görülmektedir.

Çoğunluğun kıraatiyle de istişhâd eden müellif, Kirmâni (h. 500'den sonra)'nin⁴⁸ *وَمَنْ يَرْعُبْ عَنْ مَلَأَ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ*⁴⁸ "*Kendini bilmeyenden başka Allah'ın dininden kim yüz çevirebilir?*"⁴⁹ ayetindeki görüşünü aktarırken, çoğunluğun kıraatiyle istişhâd ederek şöyle der: "Ona (Kirmâni'ye) göre ayetteki مَنْ istisna olmak üzere mahallen mensuptur. نَفْسَهُ ifadesi ise tekiddir. Kirmâni (h. 500'den sonra) yedi kıraati nasp üzere hamleder, ancak Zemaşşeri (v. 538), bedel olarak ref üzere hamletmiştir. Fakat çoğunluğun kıraati en fasih okuyuş üzeredir" diyerek, çoğunluğun kıraatiyle istişhâd etmiştir.⁵⁰

Kıraât-ı Seb'ayı kullandığı yerlerden biri de yukarıda da zikri geçen Mekke ve Medine ehlinin (Nafi ve İbn Kesîr'in) *أَمْزُ هُوَ قَانِتٌ أَنَاءَ اللَّيْلِ* "*Yoksa gece vakitlerinde saygıyla Allah'ın huzurunda duran mı?...*"⁵¹ şeklindeki kıraatidir. Müellif bu okuyuşu, اُ (elif)'in nida harfi olarak kullanıldığına delil olarak getirmiştir.⁵² Ayrıca aynı imamlara ait *وَأِنْ كُلاً لَمَّا لِيُوقِنَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَاهُمْ* "*Rabbin onlardan her birine yaptıklarını eksiksiz oarak verecektir*"⁵³ kıraatini de اِنْ in اَنَّ in hafiflemiş formu olduğuna delil getirir.⁵⁴ Yine yedi imamdan bazılarının *وَإِنْ كُلاً نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ* "*Hiçbir nefis yoktur ki onun bir denetleyicisi bulunmasın*"⁵⁵ kıraatlerindeki اِنْ'in nafiye olduğunu delil için bu kıraati kullanmıştır.⁵⁶

⁴⁶ Neml, 27/39.

⁴⁷ Hatîb, *Şerh*, V, 34.

⁴⁸ Muhammed b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, Hicri 500'den sonra vefat ettiği rivayet edilir. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Kemâl Ebi Bekr b. Muhammed, *Buğyetu'l-Vu'at fi Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, Daru'l-Fikr, II. Baskı, 1399/ 1979, c. II, s. 277.

⁴⁹ Bakara, 2/130.

⁵⁰ Hatîb, *Şerh*, VI, 92,93.

⁵¹ Zümer, 39/9.

⁵² İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. IV, s. 139.

⁵³ Hûd, 11/111.

⁵⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. III, s. 492-496.

⁵⁵ Târik, 86/4

⁵⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. I, s. 128,129.

Müellif İn'nin ihmal edilmesine "İِنْ هَذَا لَسَاحِرٌ...bu ikisi birer sihirbazdır..."⁵⁷ ayet-i kerimesindeki Hafs (v. 180) kıraatini, هَذَا deki nun'un şeddeli olarak okunmasa İbn Kesîr (v. 122)'in kıraatini,⁵⁸ yine كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ "İzzet, kudret ve hikmet sahibi olan Allah, sana ve senden öncekilere işte bu şekilde vahyeder"⁵⁹ ayetinde يوحى kelimesindeki ح'nin fetha ile okunmasına İbn Kesîr (v. 122) 'in kıraatini,⁶⁰ ح'nin ibtida harfi olarak kabul edilip, cümle başına gelmesine حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ⁶¹daki يقول'unun ref olarak okunduğu Nafi' kıraatini⁶², لَمَّا وَإِنْ كُنَّا لَمَّا لِيُوقِنَهُمْ رَبُّكَ, ⁶³ ayetinde لَمَّا ve İn'nin şeddeli olarak okunmasına İbn Âmir, Hamza (v. 156) ve Hafs (v. 180) kıraatini, وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا, ⁶⁴ ayetinde يحسبنin meçhul siga ile okunmasına Hişâm'ın kıraatini, فِيهَا يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا⁶⁵daki يسبح ifadesinde "ba'nın fetha ile okunmasına Ş'ube'nin kıraatini,⁶⁶ öncesi medmûm olan hemze-i istifhâm'ın "vav"a dönüşmesine وَإِلَيْهِ النُّشُورُ أَمِنْتُمْ " Dönüş ancak onadır. Emin mi oldunuz..."⁶⁷ ayetini şeklinde okuyan Kunbul (v. 291) kıraatini delil için getirmiştir.⁶⁸ Bu gibi örnekleri İbn Hişâm'ın eserlerinde çokça görmek mümkündür.

⁵⁷ Taha, 20/63.

⁵⁸ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 36.

⁵⁹ Şura, 42/3.

⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 581.

⁶¹ Bakara, 2/214.

⁶² İbn Hişâm, *Muğni*, s. 135.

⁶³ Hûd, 11/111.

⁶⁴ Âli İmrân, 3/169.

⁶⁵ Nûr, 24/36.

⁶⁶ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 581.

⁶⁷ Mülk, 67/15- 16.

⁶⁸ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 357; Şuayb, *Menhec*, s. 321,322.

2.2. Kıraat-ı Seba' Dışındaki Okuyuşlardan Şahid Olarak Getirdiği

Kıraatler

Müellifin, nahivcilerden bir grubun İdâ hakkındaki açıklamalarını sunarken kıraat-ı seba' dışındaki okuyuşlarla istişhad ettiği görülmektedir. Onlara göre وَإِدَاً فَإِدَاً لَا يَأْتُونَ "O takdirde, senin ardından fazla kalamazlar"⁶⁹ ve "Öyle olsa insanlara bir bir zerre bile vermezler"⁷⁰ ayetlerinde olduğu üzere İdâ "vav" veya "fa"dan sonra geldiğinde, kendisinden sonraki muzari fiilin ref ve nasp olmak üzere iki vechi⁷¹ câizdir. İbn Hişâm (v. 761), iki ayetteki fiillerin nasp ile de okunduğunu belirterek Ubeyy b. K'ab ve Abdullah b. Mes'ud'un kıraatlerinde ayetlerin وَإِدَاً لَا يَأْتُونَ ve وَإِدَاً لَا يَأْتُونَ şeklinde okunduğunu beyan ederek kıraat-ı seba' dışındaki okuyuşlardan delil getirmiştir.⁷²

İnَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَيْسَ لَهُمْ شَيْءٌ يَنْفَعُونَ وَلَا يَضُرُّونَ İbn Hişâm gibi amel ettiğine delil olarak "Allah'ı bırakıp da ibadet ettiklerinizin hepsi sizin gibi kullardır"⁷³ şeklindeki Saîd b. Cübeyr kıraatini kullanmıştır.⁷⁴ İbn Hişâm'ın haberine zaid bir "lam" harfinin dâhil olduğuna şahid olması için yine Saîd b. Cübeyr'in إِلَّا أَنْهَمُ لِيَأْكُلُوا مِنَ الطَّعَامِ "…şüphesiz onlar da yemek yerler..."⁷⁵ kıraatini, cevap "fa"sından sonra mübtedanın hazfedildiğine delil için ise İbn Mes'ud'un "Şayet onlara azap edersen, senin kullarındır"⁷⁶ kıraatini,⁷⁷ ismi mevsûl üzerine ismi mevsûlün dâhil olduğuna şahid olarak Zeyd b. Ali'nin وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ⁷⁸ kıraatini getirmiştir.⁷⁹

Müellif, İdrâb'ın bahsinde, İdrâb'ın manalarından birinin de idrâb⁸⁰ olduğunu, bu yönüyle بِلْ 'e benzediğini, ancak Sibeveyh (v. 180)'e göre أُو in bu manada kullanılması için kendinden önce nefiy ve ya nehyin gelmesi ya da âmilin tekrar etmesi gerektiğini ifade eder. Ancak Kûfeliler, Ebû Ali (v. 377), İbn Cinnî (v. 392) ve İbn Berhân'a⁸¹ göre bu şartlara gerek olmadığını belirtirken, bu görüşü desteklemek için Ebû Semmâl'e ait şu kıraat ile istidlâl etmişlerdir: أَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا

⁶⁹ İsrâ, 17/ 76.

⁷⁰ Nisâ, 4/ 53.

⁷¹ Bu vecihler İdâ'nın ilğası ve 'imal edilmesidir.

⁷² İbn Hişâm, *Muğni*, s. 32; Hatîb, Abdullatif b. Muhammed, *Şerhu'l-Hatîb alâ Muğni'l-Lebîb*, Dârul-Musavvar'ul-Arabî, Beyrût, Lübnân, h.1421/m.2000, I, s. 122.

⁷³ Arâf, 7/194; İِنْ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَلُكُمْ .

⁷⁴ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 34,35.

⁷⁵ إِلَّا أَنْهَمُ لِيَأْكُلُوا مِنَ الطَّعَامِ; Furkan, 25/20.

⁷⁶ إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَلَا تَعْزِيبُهُمْ عَذَابًا; Mâide; 5/118.

⁷⁷ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 593.

⁷⁸ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ; Bakara; 2/21.

⁷⁹ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 625.

⁸⁰ İdrâb, bir hükümden başka bir hükme dönüşü ifade etmek amacıyla kullanılır. Kendinden önce emir ve ya olumlu bir hüküm getirilmişse, artık o emir veya hüküm ortadan kalkar ve yeni bir hüküm gelir. Cürcânî, *T'arifât*, (İdrâb mad.), s. 27

⁸¹ Abdolvâhid b. Ali b. Ömer b. İshâk b. İbrâhim b. Berhân. Arapça, lügat ve Arap tarihi âlimi. h. 456 senesinde vafat etmiştir. Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, c. II, s. 120.

نَبَدَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ "Onlar ne zaman bir anlaşma yaptılarsa, içlerinden bir grup onu bozmadı mı?..."⁸² Yani ayet bu durumda بَلْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا takdirinde olmaktadır.⁸³

حاشا bahsinde müellif, حاشا'nın manalarından birinin de "tenzih" olduğunu açıklarken, Yusuf Suresi 31. ayetteki حاشا لله ifadesini şahit olarak sunar. Küfeliler, Müberred (v. 285) ve İbn Cinnî (v. 392)'nin حاشا'nın fiil olduğu görüşüne karşılık müellif, bu kelimenin isim olduğunu belirtirken, istidlâl için tenvinli kullanımın bulunduğu حاشا لله şeklinde gelen kıraati getirmiştir.⁸⁴

كَلَّا bahsinde müellif, كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ "Hayır! Onların ibadetlerini inkâr edecekler"⁸⁵ ayetinin كَلَّا şeklinde tenvin ile okunduğunu ifade ettikten sonra, bu okuyuşu tercih edenlere göre كَلَّا ifadesinin كَلَّ'nin masdarı olduğunu belirtir. ez-Zemahşeri (v. 538)'nin bunun harf-i red' olmasının caiz olduğu ve tenvinli olarak okunabileceği görüşünü aktardıktan sonra İbn Hişâm (v. 761), ez-Zemahşeri (v. 538)'nin bu yorumunun doğru olduğunu ortaya koymak için şu şaz kıraatle istişhâd eder: يَسْرُ "Geçip gittiği zaman geceye and olsun"⁸⁶ ayetini يَسْرُ şeklinde tenvinli olarak okunmuştur. Bu kıraat, ez-Zemahşeri (v. 538)'nin tevlini doğrulamaktadır. Zira fiil tenvin almaz.⁸⁷ يَسْرُ şeklindeki bu kıraat, Ebû'd-Dînâr el-'Arabî'ye aittir. O, fecr suresinin ilk ayetini de وَالْفَجْرِ olarak tenvinle okumuştur. Bu tenvin, tenvin-i terennüm olarak adlandırılır ve fasılaların sonuna ses uyumu için getirilir. Fiil, harf ve ال ile marife olan isimlere de dâhil olur. Dolayısıyla İbn Hişâm (v. 761), ez-Zemahşeri (v. 538)'nin, ayetteki كَلَّا'nın harf-i red' olduğu ve tenvin ile okunmasının câiz olduğu görüşünü kıraat-ı seba' dışındaki okuyuşlardan delil getirerek desteklemiştir.⁸⁸

لَوْ in çoğunlukla masdariyye olarak kullanıldığını söyleyen İbn Hişâm (v. 761), genellikle لَوْ in وِدُّ ve يَدُّ kelimelerinin akabinde masdariyye olarak geldiğini beyan ederek وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ "Onlar isterler ki sen onlara yumuşak davranasın da onlar da sana (yapmacıktan) yumuşak davranasınlar"⁸⁹ ve يَدُّوا أَعْدَهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ "Onlardan her biri bin yıl yaşamak isterler"⁹⁰ ayetlerini şahit getirmiştir. Ancak bu görüşü reddedenlere göre لَوْ şartıyedir. لَوْ in masdariyye olduğu görüşünde olanlara katıldığını beyan için müellif وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ şeklindeki kıraat ile istişhâd

⁸² وَأَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَدَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْتَرْتُمْ لَا يُؤْمِنُونَ Bakara; 2/100.

⁸³ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 76; el-Hatib, *Şerh*, I, s. 418,419; Şuayb, *Menhec*, s. 326.

⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 130,131; Şuayb, *Menhec*, s. 327.

⁸⁵ Meryem, 19/82.

⁸⁶ Fecr, 89/4.

⁸⁷ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 195; Şuayb, *Menhec*, s. 328.

⁸⁸ Hatib, *Şerh*, c. III, s. 60- 71.

⁸⁹ Kalem, 68/9.

⁹⁰ Bakara, 2/96.

etmiştir. Bu kıraatte, فَيَذَرُهَا لَوْ تَذَرُهَا manası içerir. Nasp olma sebebi de لَوْ تَذَرُهَا ifadesinin أَنْ تَذَرُهَا manasını içermesidir.⁹¹

Hem haberi hem de inşâî olmaya muhtemel cümleleri zikrettiği babda İbn Hişâm (v. 761), "أَوْ جَاءَكُمْ حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ" "...göğüsleri daralmış oldukları halde size gelenler..."⁹² ayetini şahit getirmiştir. Ayetteki حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ ifadesinin cumhura göre haberi cümle olduğunu belirttikten sonra, içinde Ahfeş (v. 215)'in de bulunduğu bir grubun buna muhalefet ettiğini belirtmiştir. Onlara göre حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ ifadesi hâl, جَاءَ nin faili ise sahibu'l-hâldir. Müellif bu görüşü el-Hasanu'l-Basrî (v. 110)'ye ait حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ kıraatiyle teyid etmiştir.⁹³ el-Müberred (v. 285) bu cümlenin dua manası içerdiğini, dolayısıyla inşâî cümle olduğu görüşündedir.⁹⁴

لَوْلَا'nın manalarından birinin de istifhâm olduğunu açıkladığı babda müellif, Hirevî'den⁹⁵ naklen لَوْلَا'nın bazen لَمْ gibi nefiy için kullanıldığını ve لَوْلَا فَهَلَّا كَانَتْ قَرْيَةٌ وَاحِدَةٌ مِنَ الْقُرَى الْمُهْلِكَةِ تَابَتْ عَنِ الْكُفْرِ "Yunus'un kavmi dışında herhangi bir ülke halkı, iman etse de bu imanları kendilerine fayda verseydi ya!"⁹⁶ ayetinin de buna delil olduğunu aktarmaktadır. İbn Hişâm (v. 761), ayette açıkça bir tevbih (azarlama) manası olduğunu beyan etmiş ve Ahfeş (v. 215), Kisâî (v. 189), Ferrâ (v. 207) (v. 207), Ali b. İsâ ve Nehhâs (v. 338)'in ayeti فَهَلَّا كَانَتْ قَرْيَةٌ وَاحِدَةٌ مِنَ الْقُرَى الْمُهْلِكَةِ تَابَتْ عَنِ الْكُفْرِ "Helak edilen beldelerden bir tanesi, kendilerine azap gelmeden önce inkârlarından dolayı tevbe etseler de bu tevbeleri onlara fayda versel!" şeklinde tefsir ettiğini ifade etmiştir. Yani onlar sanki bu ayeti مَا آمَنَتْ قَرْيَةٌ مِنَ الْقُرَى الْمُهْلِكَةِ şeklinde yorumlamışlardır. İbn Hişâm (v. 761), Ubeyy ve Abdullah b. Mesud'un فَهَلَّا كَانَتْ قَرْيَةٌ وَاحِدَةٌ مِنَ الْقُرَى الْمُهْلِكَةِ تَابَتْ عَنِ الْكُفْرِ kıraatlerinin bu yorumu desteklediğini ifade etmektedir.⁹⁷

3. İbn Hişâm (v. 761)'in Kıraatler Arasında Tercih Yapması ve Onları Dilsel Eleştiriye Tabi Tutması

Kur'ân ayetleri ve kıraatleri hakkında oldukça hassas davranan, hatta pek çok ayet ve kıraat ile istişhad ettiği *Muğni'l-Lebîb* adlı eserini yazma amacını açıklarken, temel hedefinin Allah'ın kitabının anlaşılması olduğunu söyleyen⁹⁸ İbn

⁹¹ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 264, 265; Şuayb, *Menhec*, s. 328.

⁹² Nisâ, 4/90.

⁹³ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 312; Şuayb, *Menhec*, s. 329.

⁹⁴ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 312.

⁹⁵ Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasen Hirevî, nahiv ve edebiyat âlimidir. Onun kıyas konusundaki ustalığından bahsedilir. el-Hirevî, h. 415 senesinde Mısır'da vefat etmiştir. *M'ucemu'l-Müelifin*'de h. 370'den evvel yaşadığı bilgisi verilmektedir. Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'at*, c. II, s. 326; Kehhâle, *M'ucem*, c. II, s. 528.

⁹⁶ Yûnus, 10/98.

⁹⁷ İbn Hişâm, *Muğni*, s. 274.

⁹⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. I, s. 53- 54

Hişâm el-Ensârî (v. 761)'nin de tespit ettiğimiz kadarıyla bazı kıraatlerde, dilci kimliğinin etkisinde kaldığı, bu bağlamda kıraat-ı seba'dan olan bazı kıraatler arasında tercihte bulunduğu, bazı kıraatleri ise eleştirdiği görülmektedir.

Mesela o, Yûnus 10/81. ayetinde مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ ifadesindeki ما'nın, istifham manasına geldiğini, nitekim Ebû Amr (v. 154)'in السِّحْرُ ifadesini elifin meddi ile اَلسِّحْرُ ile okuduğunu belirtir. Ancak müellif, Ebû Amr (v. 154)'in kıraatine karşı cumhurun kıraatinin daha tercihe şayan olduğunu ifade etmek için Abdullah b. Mes'ud'un مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ kıraatini şahit getirmiştir. Bu noktada müellifin, dilci kimliğinin vermiş olduğu bir yaklaşımla kıraat-ı seb'a arasından tercihte bulunduğu ve senedi sahih olan kıraatlerden bazılarını diğerinden daha kuvvetli gördüğü müşahade edilmektedir.⁹⁹

Yine kendisinden önce harf-i cer gelen ما'nın elifinin hazfedilmesi meselesinde, bu "elif" in hazfinin gerekliliğine vurgu yapan İbn Hişâm (v. 761); İkrime (v. 206) ve İsa b. Ömer (v. 150)'e ait عَمَّا يَسْتَأْذِنُونَ "Birbirlerine neyi soruyorlar?"¹⁰⁰ kıraatini, kullanımının nâdir olmasıyla eleştirmiştir.¹⁰¹ Nitekim mezkûr kıraat hakkında dilcilerin genel eğilimleri eleştirel yödedir. Ahfeş bu okuyuşun lehçesel bir farklılık olduğuna değinirken, İbn Cinnî (v. 392), iki zayıf lehçeden biri olarak değerlendirmiştir. Şihâb ise zikredilen kıraati aslı üzere okunan zayıf bir okuyuş ve yaygın kullanıma muhalif olarak nitelemiş ayrıca nahvi illet yönünün zayıf olmasıyla eleştirmiştir. Zemahşeri (v. 538) ise yaygın kullanımın hazifli okuyuş olduğu, aslı üzere hazfetmeden okumanın ise az olduğu doğrultusunda görüş beyan etmiştir.¹⁰²

Atif vav'ından veya fa'sından sonra gelen اِذْنٍ için iki vechin (ilğa ve 'imal) caiz olduğunu ifade eden İbn Hişâm (v. 761), İsrâ ve Nîsa sûrelerindeki وَإِذَا لَا يَلْبِثُونَ "O takdirde senin ardından fazla kalamazlar"¹⁰³ ve فَإِذَا لَا يَأْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا "Öyle olsa, insanlara zerre kadar zarar veremezler"¹⁰⁴ şeklinde gelen ayetleri örnek verir. Ancak müellif, bu ayet-i kerimelerin şaz (kural dışı) olarak nasp ile de okunduğunu (yani amel ettirildiğini) belirtir.¹⁰⁵ Böylece müellif, اِذْنٍ'in 'imâli konusunda kıraatlerle istişhâd etmiş, ancak bu kullanımların kural dışı olduğuna değinmiştir. Yani bir boyutuyla müellif, zikredilen kıraatleri dilsel eleştiriye tabi tutmuştur.

⁹⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. IV, s. 18.

¹⁰⁰ عَمَّا يَسْتَأْذِنُونَ; Nebe, 78/1.

¹⁰¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. IV, s. 21.

¹⁰² Hafâcî, Ebû'l-Abbâs Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetu's-Şihâb el-Müsemmât 'Inâyetu'l-Kâdî ve Kifâyetu'r-Râdî 'ala Tefsîri'l-Beydâvî*, Dâru Sâdr, Beyrût, trs., c. VIII, s. 300; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 670; Hatîb, *Şerh*, c. IV, s. 21.

¹⁰³ İsrâ, 17/76.

¹⁰⁴ Nisâ, 4/53.

¹⁰⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. I, s. 122.

Müellifin kıraatleri eleştirdiği konulardan bir tanesi de *من*'in zâide olması meselesidir. Bu bağlamda *مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ* "Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz"¹⁰⁶ kıraatinin (ayette *نَتَّخِذَ* fiili *نَتَّخِذَ* şeklinde meçhul sigâ ile okunmuştur) kural dışı olduğunu belirten İbn Hişâm (v. 761), hâl'in başına *من*'in ziyade edilmesinin İbn Mâlik tarafından da kural dışı olarak yorumlandığını vurgulamakla birlikte, meçhul sigâda mananın da bozuk olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷

Bu kıraat hakkında nahivcilerin birçok eleştiri yaptıkları görülür. Ebû 'Ubeyd bu kıraati inkâr etmiş, Ferrâ (v. 207) ise Ebû Cafer'in zikredilen meçhul kıratte yalnız kaldığını söylemiştir. İbn Cinnî (v. 392)'ye göre ayetin manası "bizler veliler edinilemeyiz ve bizlere ibadet olunmaz" şeklindedir. Ayrıca ona göre *من أَوْلِيَاءَ* hâldir. Zeccâc ise 'nahivcilerin çoğuna göre bu kıraatin hatalı olduğu, bir temellendirmesinin olmadığı, sadece el-Ferrâ (v. 207)'nin zayıf olmakla beraber buna cevâz verdiği' doğrultusunda görüş belirtmiştir.¹⁰⁸

Bu konuda İbn Hişâm (v. 761)'in tavrı ise nahivcilerin tavrıyla paralellik arz etmektedir. O, hâl üzerine *من*'in zâid olarak getirilmesinin şaz olduğunu belirten nahivcilerin bu görüşünden hareketle, birçok râvî tarafından mervî bulunan bu kıraati eleştirmiştir. Zira bir kıraat imamı olan İbn Âmir'in de içerisinde bulunduğu ve birçok ravî tarafından naklolunan bu okuyuşu, nahiv kaidelerine uymadığı gerekçesiyle reddetmekte ve manasını kötü görmektedir.

Sonuç

İbn Hişâm (v. 761)'ın, nahiv kurallarını temellendirirken kıraatleri sıklıkla kullandığı; dilsel kâideleri gerekçelendirmek, kendi görüşlerini desteklemek ya da farklı görüşlere itiraz etmek amacıyla kıraatlerle istişhâd ettiği görülmektedir. Müellifin dilsel kâideleri temellendirmek için kullanmış olduğu kıraatlere bakıldığında onun kıraat-ı seb'a veya onların dışında kalan kıraatleri, istidlâl amacıyla kullandığı müşahede edilmektedir.

İbn Hişâm'ın Kur'ân ayetlerini istişhâd kaynağı olarak kullanma yöntemini şekilsel olarak ele aldığımızda müellifin, tek bir ayeti mükerrer olarak eserinin farklı yerlerinde şahit olarak kullandığı; nadiren ayetin tamamını zikrettiği, genellikle ayetin mahalli istişhâd olan kısmı zikretmekle yetindiği görülmektedir. Her ne kadar o, okuyucunun dikkatini kullanılan şâhide yoğunlaştırmak amacıyla bunu

¹⁰⁶ Furkân, 25/18.

¹⁰⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, c. IV, s. 170-172.

¹⁰⁸ Ebû Hayyân, *Bahr*, c. VI, s. 448; İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kıraât ve'l-İdâhi Anha*, thk. Ali en-Necdî Nâsif, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şibî, Kahire, 1415/ 1994, c. I, s. 123; Ferrâ (v. 207), *Meâni*, c. II, s. 264; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüdîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, III. Baskı, yrs, 1404/ 1984, c. VI, s. 78.

yapmış olsa da bazı konularda ifrata varan boyutlarda yaptığı kısaltmalar, eserden yeteri kadar istifadeyi zorlaştırmaktadır. İbn Hişâm (v. 761)'ın bazen ayetin bir kısmını zikrettikten sonra *لَا يَبِي* ifadesiyle şahidi sonlandırması, ayetin kalan kısmının konuya delil teşkil etmemesi sebebiyledir.

Müellifin, Kur'ân ayetlerini istişhâd kaynağı olarak kullanma yöntemi içerik açısından incelendiğinde ise şevâhidini Kur'ân'ın tamamından getirdiği gibi resm-i Mushaf ve sahabe mushafı hüccetlerinden de istifade ettiği anlaşılmaktadır.

O, eserinde Kur'ân ayetlerini kullandığı gibi kıraatlerini de şâhid olarak getirmiş, gerek kıraat-i seba'dan okumalarla ve gerekse kıraat-ı seba' dışındaki okuyuşlarla istişhâd etmiştir. Şekilsel olarak kıraatleri kullanma yöntemi incelendiğinde müellifin, kıraat-ı seba'dan şahit getirirken genellikle kıraat imamının adını verdiği ya da "yedi kıraat, yedi kıraatten bazılarının kıraati veya çoğunluğun kıraati" şeklindeki ifadeleri kullandığı görülür. Bununla birlikte İbn Hişâm (v. 761), yedi kıraat dışındaki okumalardan delil getirirken çoğunlukla kârînin adını zikretmez ve meçhul siyga kullanır.

Müellif, bazen kıraat-ı seba'dan tek bir imamın okuyuşuyla, bazen de çoğunluğun kıraatiyle istişhâd etmiştir.

Bir konuyla alakalı birçok kıraatin şahid olarak kullanılabilceği durumlarda İbn Hişâm (v. 761), konuyu açıklığa kavuşturmaya yetecek kadar örnek vermiştir. Bununla birlikte okuyucunun zihninde şâhid olarak kullanılan kıraatin ilgili bölümüyle alakalı yanlış bir vehim oluşma ihtimali varsa, ilgili yere dikkat çekerek gerekli uyarıyı yapmıştır.

Müellifin eserinde bazı ayetleri şahid olarak getirirken, sehven başka bir ayetle mezcettiği de görülmektedir. Bu durum, şârihlerin gözünden kaçmamış, karıştırılan ayetlerin tamamı şerhlerde verilmiştir.

İbn Hişâm (v. 761)'ın naklî argümanları kullanma konusunda çok hassas olduğu, sahih senetli nakillere önem verdiği görülmüştür. Ancak onun, kıraatlerle istişhâd ettiği bazı konularda dilbilimci kimliğinden sıyrılmayıp onlar arasında tercihte bulunduğu ve bazılarını dilsel eleştiriye tabi tuttuğu görülmektedir.

Kaynakça

- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Misad, *Kitâbu Meâni'l-Ahfeş*, thk., Hûda Mahmud Karâe, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1411/ 1990.
- Bennâ, Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdulğani ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudalai'l-Beşer fi'l-Kıraâti'l-Erbe'ati Aşer*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I.Baskı, Beyrut, 1419/ 1998.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif, thk. Muhammed Siddık Minşevî, *Mucemu't-T'arifât*, Daru'l-Fadîle, Kâhire, trs.

- Ebû Hayyân, el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1413/1993.
- Efğânî, Saîd, *fi Usûli'n-Nahv*, Câmîatu Suriye, Dimeşk, 1414/ 1994.
- Ferrâ (v. 207), Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'an*, 'Alemu'l-Kütüb, yrs. III. Baskı, 1403/ 1983.
- Hafâcî, Ebû'l-Abbâs Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetu'ş-Şihâb el-Müsemmât 'Inâyetu'l-Kâdî ve Kifâyetu'r-Râdî 'ala Tefsîri'l-Beydâvî*, Dâru Sâdr, Beyrût, trs.
- Hatîb, Abdullatif b. Muhammed, *Mu'cemu'l-Kıraât*, Dâru Sa'diddîn, I.Baskı, Dimeşk, 1422/ 2002.
- _____, *Şerhu'l-Hatîb alâ Muğni'l-Lebîb*, Dâru'l-Musavvar'ul-Arabî, Beyrût, Lübnân, 1421/ 2000.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kıraât ve'l-Îdâhi Anha*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şiblî, Kahire, 1415/ 1994.
- İbn Hişâm (v. 761), Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî, Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb, thk. Abdullâtîf Muhammed el-Hatîb, es-Silsiletu't-Turasiyye, I.Baskı, Kuveyt, 1461/ 2000 (Muğni'l-Lebîb.)
- _____, *Muğni'l-Lebîb An Kutubi'l-E'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, I. Baskı, Beyrût, 1419/ 1998 (Muğni)
- İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seba'fi'l-Kıraat*, thk. Şevkî Dayf, Dâru'l-Meârif, 2009.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, III. Baskı, yrs, 1404/ 1984.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *M'ucemu'l-Müellifin*, Müessesetü'r-Risale, Dimeşk, 1376/ 1957.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Kemâl Ebi Bekr b. Muhammed, *Buğyetu'l-Vu'at fi Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, Daru'l-Fikr, II. Baskı, 1399/ 1979.
- Şuayb, Ümrân Abdusselâm, Menhecü İbn Hişâm min Hilâli Kitabihî "el-Muğni", ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, I. Baskı, Bingâzi, 1986.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Tevîl*, Tashih: Muhammed Abdusselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, III. Baskı, Beyrût, 1424/ 2003.